

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК БАЗА ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПРАВНИКІВ

LEGAL CLINIC AS A BASE FOR PRACTICAL TRAINING OF FUTURE LAWYERS

Ломжець Ю.В., к.п.н., доцент,

завідувач кафедри морського та господарського права

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Стаття присвячена аналізу сучасного стану розвитку інституту юридичних клінік в Україні та ролі юридичної клінічної освіти в практичній підготовці майбутніх правників. У рамках дослідження сконцентрована увага на історичних аспектах розвитку юридичного клінічного руху. Ідея створення юридичних клінік у правничих школах як осередків практичного навчання виникла більше століття тому. Вітчизняна ідея юридичних клінік, у яких студенти-юристи надають безоплатні юридичні консультації простим людям, виникла усередині XIX століття в Російській імперії – у Києві та Казані. Також у статті проаналізовано динаміку правового (нормативного) врегулювання діяльності юридичних клінік. Нині в Україні діє Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу, затверджене МОН у 2006 році, норми якого не відповідають сучасним реаліям діяльності юридичних клінік і потребам правничої освіти. За таких умов провідна роль у формуванні стандартів діяльності юридичних клінік належить Асоціації юридичних клінік України. Відповідно до цього, у статті висвітлено роль і завдання Асоціації в системі клінічного руху, зроблено висновок, що саме діяльність Асоціації є ключовим елементом у розвитку юридичних клінік. Відзначається провідна роль Асоціації в популяризації юридичного клінічного руху, адвокації інтересів юридичних клінік серед органів влади та керівництва українських університетів, їхній поступовій інституціоналізації, покращенні практики моніторингу з наданням експертної допомоги тощо. Окрема увага присвячена аналізу особливостей діяльності й перспектив розвитку юридичних клінік в умовах сучасного реформування системи освіти в Україні, євроінтеграційних процесів, інформатизації суспільства, зміні форматів діяльності в умовах пандемії 2020–2021 років.

В основу аналізу розвитку основних напрямів роботи юридичних клінік – консультаційного та правопросвітнього – покладено дослідження діяльності юридичної клініки Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. Відзначається модернізація підходів до практичного навчання студентів, упровадження інноваційних практик правової просвіти, плідна участь у Всеукраїнських і міжнародних заходах, організованих за ініціативою Асоціації юридичних клінік України.

У результаті проведеного дослідження зроблено висновки про сучасний стан розвитку юридичних клінік в Україні як ефективного, інноваційного освітнього інституту, що динамічно розвивається, зі сформованою правовою основою (яка все ж потребує оновлення), формами та методами діяльності, чіткою практичною спрямованістю в системі підготовки майбутніх правників. Це дає підстави стверджувати, що українська освіта має гарні перспективи розвитку юридичного клінічного руху, особливо за умов поступової інтеграції до європейського співтовариства та реформування всієї системи правничої освіти.

Ключові слова: юридична клініка, юридична клінічна освіта, Асоціація юридичних клінік України, правова допомога, правова просвіта.

The article is devoted to the analysis of the current state of development of the institute of legal clinics in Ukraine and the role of legal clinical education in the practical training of future lawyers. The research focuses on the historical aspects of the development of the legal clinical movement. The idea of creating legal clinics in law schools as centers of practical training arose more than a century ago. The national idea of legal clinics in which law students provide free legal advice to ordinary people originated in the XIX century in the Russian Empire in Kiev and Kazan. The article also analyzes the dynamics of legal (regulatory) regulation of legal clinics. Currently, Ukraine has a Standard Regulation on the Legal Clinic of Higher Education, approved by the Ministry of Education and Science in 2006, the norms of which do not correspond to the current realities of legal clinics and the needs of legal education. Under such conditions, the leading role in the formation of standards of legal clinics belongs to the Association of Legal Clinics of Ukraine. Accordingly, the article highlights the role and objectives of the Association in the system of clinical movement, concludes that the activities of the Association is a key element in the development of legal clinics. The leading role of the Association in popularizing the legal clinical movement, advocacy of legal clinics among the authorities and management of Ukrainian universities, their gradual institutionalization, improving the practice of monitoring with expert assistance, etc. have been noted. Special attention has been paid to the analysis of the peculiarities of the activities and prospects of legal clinics in the modern reform of the education system in Ukraine, European integration processes, informatization of society, changing formats of activities in the pandemic 2020–2021.

The analysis of the development of the main directions of work of legal clinics – consulting and legal education – has based on a study of the legal clinic of the National University of Shipbuilding named after Admiral Makarov. Modernization of approaches to practical training of students, introduction of innovative practices of legal education, fruitful participation in All-Ukrainian and international events organized on the initiative of the Association of Legal Clinics of Ukraine has been noted.

As a result of the study, conclusions have been made about the current state of development of legal clinics in Ukraine as an effective, innovative educational institution, dynamically developing, with a legal framework (which still needs updating), forms and methods of work, clear practical orientation in the training of future lawyers. This gives grounds to assert that Ukrainian education has good prospects for the development of the legal clinical movement, especially in the context of gradual integration into the European community and reform of the entire legal education system.

Key words: legal clinic, legal clinical education, Association of legal clinics of Ukraine, legal aid, legal education.

Уже традиційно для багатьох наук, у тому числі і юридичних, сучасний етап розвитку України пов'язують саме зі здобуттям незалежності. За 30 років незалежності відбулися системні зміни в усіх сферах життя українського суспільства. На фоні цих процесів реформування зазнає й система юридичної освіти. Нині маємо визнати, що надмірне захоплення наприкінці 1990 – на початку 2000-х років саме означеною галуззю знань привабило до ліцензування велику кількість навчальних закладів різних рівнів, інколи без належної бази та професорсько-викладацького потенціалу, зумовило й зворотній процес – зниження якості фахівців. Ці та багато інших проблем, що постають перед нами, вимагають позитивних змін щодо підви-

щення рівня юридичної освіти та якості фахівців. Однією з «новел» у процесі розвитку для навчальних закладів, на нашу думку, є інститут юридичних клінік, що були започатковані як елемент практичної підготовки фахівця-юриста і становлять зараз елемент ліцензійних вимог.

З огляду на специфіку та роль юридичних клінік у процесі підготовки юристів, цьому питанню присвячено досить велику увагу з боку наукової спільноти.

Серед одних із перших комплексних вітчизняних праць, присвячених питанням юридичної клініки, варто виокремити таких авторів, як А.О. Галай [1], В.О. Гончаренко [2], В.А. Єлов [3], Р.С. Кацавець, В.В. Молдован [4], В.В. Стаднік [1] та інші.

Заслуговує на увагу праця А.О. Галая [5], який у контексті дисертаційного дослідження (розділ IV) та низки статей розкриває особливості роботи юридичних клінік. На рівні дисертаційних досліджень можемо відзначити також праці М.Т. Лоджужа [6].

Таким чином, ми маємо достатньо сформований інститут, який є необхідним складником у підготовці фахівця-юриста, який, утім, потребує подальшої уваги з боку наукової спільноти та юристів-практиків.

Метою роботи є аналіз особливостей діяльності й перспектив розвитку юридичних клінік в умовах сучасного реформування системи освіти в Україні.

Предметом дослідження є безпосередньо юридична клініка, що стала невід'ємною частиною юридичної освіти.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються в межах інституту юридичних клінік.

Історія розвитку юридичного клінічного руху у світі налічує вже більше століття. Вітчизняна ідея юридичних клінік, у яких студенти-юристи надають безоплатні юридичні консультації простим людям, виникла всередині XIX століття в російській Казані. Деякі інші університети використовували цей досвід, серед них був і Київський університет св. Володимира.

Перші юридичні клініки в незалежній Україні починають з'являтися впродовж 1996–1999-х роках за безпосередньої участі молодіжних, студентських та інших громадських організацій (у містах Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Луцьку тощо). У 2000-х роках відбувається подальший розвиток зазначеного елемента освітнього та правозахисного характеру [3, с. 7]. Ми ведемо мову не тільки про юридичні клініки, сформовані на базі навчальних закладів, а й про ті, що сформовані в рамках правозахисної діяльності громадських організацій, серед яких варто виокремити Українську Гельсінську спілку, Харківську правозахисну групу тощо. Спільність двох останніх пояснюється загальною концепцією клінічного руху, а також участю в спільних заходах науково-практичного спрямування.

Один із дослідників проблематики юридичних клінік М.Т. Лоджуж в історії їх розвитку виокремлює чотири етапи [5, с. 5]: 1) локальний рівень правового регулювання як громадських організацій або в їх структурі (1996–1999 роки); 2) локальний рівень правового регулювання в структурі вищих навчальних закладів як джерело правової інформації для населення (1999–2002 роки); 3) локальний рівень правового регулювання в структурі вищих навчальних закладів як складник освітньої установи чи освітнього процесу (2002 рік – серпень 2006 року); 4) підзаконний нормативний рівень правового регулювання як бази практичного навчання студентів-правників (із червня 2006 року й до теперішнього часу).

Така класифікація в цілому не відрізняється від запропонованих раніше, однак, на нашу думку, доцільно додати як мінімум ще один – п'ятий етап 2014–2021 роки, з можливим поділом на підперіоди.

Значним успіхом у цьому процесі стало формування Асоціації юридичних клінік України з 2005 року. За 16 років своєї діяльності Асоціація об'єднала значну кількість наукової та студентської спільноти. Сьогодні вона об'єднала більше ніж 70 юридичних клінік у багатьох регіонах України. Варто відзначити плідну роботу щодо формування нормативної основи, утілюючи її в Стандартах розвитку юридичних клінік, Типового положення про юридичну клініку, Етичного кодексу юридичних клінік України. Уперше такий Стандарт було затверджено З'їздом Асоціації у 2003 році. Чинна редакція Стандартів діяльності юридичних клінік в Україні затверджена Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України – Протокол від 19 червня 2014 року № 2 [7]. Положення зазначених документів стали свого роду вектором розвитку для юридичної освіти, збільшення рівня практичної підготовки – є передумова формування якісного

фахівця. Отже, чинні Стандарти передбачають реалізацію шести ключових напрямів у діяльності юридичних клінік України, серед яких – уніфікація структури, акцент на практичній підготовці студентів (курсантів), яка органічно поєднана з навчальним процесом, формування системи безоплатної правової допомоги та правопросвіти.

Особливості організації й діяльності юридичних клінік і перспектив їх розвитку доцільно проаналізувати на прикладі діяльності окремих юридичних клінік. Так, південні регіони України (Миколаїв, Одеса, Кропивницький, Запорізька область) об'єднують більше 12 клінік. Миколаївщина представлена юридичними клініками на базі двох навчальних закладів:

1. Юридична клініка «Ex aequo et bono» Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

2. Юридична клініка «Veritas» Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Можемо на прикладі першої розкрити окремі аспекти діяльності юридичних клінік. Юридична клініка «Ex aequo et bono» Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова створена у 2000 році на базі кафедри правознавства (зараз – факультет морського права). За тривалий час її функціонування більше ніж 1000 студентів мали можливість здобувати практичні навички в юридичній професії. Для багатьох студентів досвід роботи в юрклініці має не лише фаховий складник, а й емоційний, оскільки той обмін досвідом, що відбувається в рамках вирішення конкретних справ, для студентів-клініцистів формує досить тісні зв'язки між його учасниками. Непоодинокі практика, коли нещодавні випускники, а особливо активні учасники цього руху, у подальшому обирають освітянський шлях і продовжують брати участь у роботі клініки як куратори.

У межах інституту юридичної клініки діє система норм, різних за своїми класифікаційними характеристиками (юридична сила, суб'єкт видання, час дії тощо), оскільки вона керується законодавством України про вищу освіту, Типовим положенням про юридичну клініку вищого навчального закладу України, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 № 592 [8], статутами університетів, положеннями про юридичну клініку й іншими нормативними актами, що регулюють питання організації роботи юридичних клінік у закладах вищої освіти й надання правової допомоги.

Це дає підстави говори про сформований комплексний інститут, який за останні 20 років став важливим складником підготовки правників.

Важливим напрямом постає питання запровадження спецкурсів щодо організації роботи юрклінік і проходження практик на їх базі. Правовою основою таких курсів є перелічені вище нормативні документи, але, окрім цього, ліцензійні вимоги, що висуваються до навчальних закладів вищої освіти, які готують фахівців за фахом 081 Право, передбачають запровадження останніх як дисципліну на вибір студента. У 2004–2005 роках Асоціацією юридичних клінік України окреслено й визначено типовий тематичний план навчального спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики», що стало додатковим підґрунтям у його розвитку та стандартизації для більшості ЗВО України. Так, у Національному університеті кораблебудування імені адмірала Макарова передбачено вивчення зазначеної дисципліни студентами I курсу. Аналогічні програми можемо як приклад навести в Українському католицькому університеті, Національному університеті «Києво-Могилянська академія» тощо [6].

Аналізуючи окремі аспекти діяльності юридичних клінік, не можна оминати й питання щодо їх кадрового забезпечення. Тривалий час у багатьох навчальних закладах така діяльність здійснювалася на громадських засадах, а в деяких закладах вищої освіти й сьогодні такий напрям діяльності не передбачає відокремленої штатної

одиниці, тобто особи, яка б на професійній основі організувала роботу клініки. З огляду на показники та досвід роботи клінік за попередні роки, більшість її учасників погоджується з тезою щодо залучення до роботи клініки фахівця(ів) на штатній основі, оскільки є потреба забезпечувати низку напрямів, що включають такі складники:

- надання первинної правової допомоги;
- участь у процесі правової просвіти громадян;
- науково-практичні заходи (круглі столи, семінари, з'їзди, олімпіади тощо).

Це питання входить до компетенції керівництва навчального закладу, штатний розпис затверджується наказом ректора.

Особливо позитивною є участь юристів-практиків у роботі юридичної клініки, корисним є залучення адвокатів до роботи в клініці, що дає змогу більш якісно опрацювати сферу процесуального права.

Український учений А.О. Галай цьому питанню приділив окрему увагу, виокремлюючи систему елементів управління якістю в діяльності персоналу юридичних клінік (планування та виконання її завдань; формування й розвитку персоналу; оцінювання результатів діяльності юридичної клініки у взаємозв'язку з іншими аналогічними інституціями за розробленою методологією, що включає 30 критеріїв) [5, с. 19].

У принципі реалізованою є ініціатива щодо належного унормування обліку навантаження, унормування обліку навчальної роботи викладачів у юридичних клініках, утім її виконання часто стикається з недостатнім фінансуванням, кількість студентів, що обрали цей фах, теж має не останнє значення.

До штатного персоналу юридичної клініки можуть належати керівник юридичної клініки, викладачі-куратори, координатори й інші особи з формуванням їхніх посадових інструкцій. До роботи юридичної клініки також можуть залучатися викладачі-куратори, які є науково-педагогічними працівниками профільних кафедр і які володіють досвідом практичної юридичної діяльності. Така діяльність може бути підставою для виділення відповідного часу в їхньому трудовому розпорядку та навчальному навантаженні. Утім ці норми мають диспозитивний характер і, як правило, вирішуються в межах компетенції навчального закладу.

В останні роки в Україні відбулися позитивні зміни в розвитку юрклінік, про що свідчать постійне зростання кількості та якості клінік. Так, у 2016 році до Асоціації входило 56 клінік, а у 2020 році вже налічується 62 клініки, обсяг і формат заходів також свідчить про підвищення рівня означеного інституту.

Хоча пандемія 2020–2021 років уносить свої корективи в діяльність усіх сфер життя, з метою надання правової допомоги та правопросвітньої діяльності створилися передумови для більш широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій шляхом проведення різноманітних он-лайн заходів, це стало трендом у 2020–2021 роках. Тому особливо правопросвітня діяльність поступово пристосовується до умов інформаційного суспільства, формуючи на своїх сторінках правопросвітній контент, проведення он-лайн семінарів, лекцій, бесід тощо.

У 2019–2020 роках за ініціативи Асоціації юридичних клінік України запроваджено низку інновацій [9]:

1. Покращено рівень моніторингу за допомогою експертного супроводу.
2. Утілено нові моделі студентських змагань з консультування, що передбачає проведення внутрішніх змагань виключно англійською мовою.
3. Поглиблено регіональну співпрацю шляхом реалізації спільних проектів у сфері медіації, підтримки малого бізнесу.
4. Розпочато самостійну проектну діяльність. Так, у 2019 році отримав підтримку проект «Розвиток регі-

онального лідерства та усталення моделі координації Асоціації юридичних клінік України» від Міжнародного фонду «Відродження» [9].

Окрім цього, Асоціація стала платформою для міжнародного стажування та підвищення професійної кваліфікації викладачів-кураторів юридичних клінік (червень 2019 року на базі Варшавського університету, Польща).

Таким чином, аналізуючи інформацію, розміщену на веб-сайті Асоціації юридичних клінік України, можемо дійти окремих висновків:

1. Юридичний клінічний рух активно розвивається як невід'ємний складник підготовки юристів.
2. Кількість звернень, які враховуються при наданні статистичних даних, щороку в Україні налічує більше десяти тисяч, навіть в умовах пандемії у 2020 році було розглянуто понад вісім тисяч.
3. З 2004 року Асоціацією формується нормативна та методична основа юридичного клінічного руху в Україні, визначено типовий тематичний план навчального спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики», основним результатом цих процесів стала стандартизація юридичного клінічного руху та прогнозування інновацій.
4. Протягом 2014–2021 років відбулися кардинальні зміни в напрямі євроінтеграції, формування конкурентного фахівця на рівні з провідними світовими зразками, переглянуто підходи до розуміння ролі юридичних клінік і векторів її розвитку.

Незважаючи на те що мета державних реформ у галузі освіти – підготовка конкурентоспроможного, якісного фахівця з урахуванням сучасних реалій і потреб суспільства, є й низка проблем, які тією чи іншою мірою впливають на інститут юридичної клініки:

1. Одна з традиційних проблем – це фінансування діяльності юридичної клініки й галузі в цілому. Як правило, утримання юридичної клініки покладається на навчальний заклад як суб'єкта, що має виконати ліцензійні вимоги. Типовим положенням про юридичні клініки від 2006 року в п. 7 передбачено: фінансування юридичної клініки здійснюється за рахунок коштів вищих навчальних закладів, грантів міжнародних та українських організацій, благодійних внесків громадян та організацій та інших джерел, не заборонених чинним законодавством України [10]. У сучасних умовах одним із можливих варіантів альтернативного фінансування є проектна діяльність і залучення грантових коштів як засіб підтримки діяльності різноманітних громадянських інститутів набуло значної популярності при спрощенні процедури такої допомоги, утім для українських реалій це досить слабо врегульовано нормами суміжних галузей права (фінансового, податкового тощо);

2. У результаті появи в 90-х – поч. 2000-х роках значної кількості навчальних закладів різних форм власності, які здійснювали підготовку студентів за юридичним фахом, деякі з них унаслідок різних причин не витримують конкуренції, що, у свою чергу, призводить до зниження якості підготовки фахівця. Щодо діяльності юридичних клінік у таких закладах освіти, то тут справа виключно добровільна, як правило, навіть не передбачає години в навантаженні викладача, як це передбачено нормативами. Максимального моніторингу потребують саме юридичні клініки тих закладів освіти, що мають невеликих за ліцензійним обсягом набір студентів, оскільки в цих умовах часто не включено до навантаження кураторів години за таку роботу, і клініки часто працюють суто формально, збільшуючи обсяги паперової роботи викладачів без реальних результатів роботи.

Утім 2014 рік став визначальним у сучасній історії України, саме із цього року розпочинається сучасний етап її розвитку. Не останню роль у цьому відіграла гібридна війна Російської Федерації проти України, виступивши свого роду каталізатором внутрішніх процесів у нашій державі. Стосовно предмета дослідження, то для інсти-

туту юридичних клінік можемо виокремити декілька ключових моментів:

- удосконалення нормативної основи цього руху, особлива роль у цьому належить Асоціації юридичних клінік України;
- курс на євроінтеграцію та Угода про асоціацію з ЄС 2014 року створили передумови для розширення міжнародних зв'язків України, збільшення представленості наших юридичних клінік на міжнародних заходах різного рівня;
- зростання уваги з боку держави до питань організації та діяльності клінік, покращення якості моніторингу їхньої діяльності;
- в умовах пандемії (COVID-19) стимулювався розвиток інформаційних технологій і їх запровадження в діяльність юрклінік.

Так, студенти НУК протягом 2020–2021 років надали понад 50 юридичних консультацій, провели близько 30 різноманітних правопросвітніх заходів (онлайн та офлайн), узяли участь у міжнародному студентському стажуванні «UP» і фестивалі практичного права Street Law 2021.

Таким чином, на основі проведеного аналізу, можна дійти висновків:

1. Українському юридичному клінічному руху у 2021 році виповнюється 25 років, тобто ціле покоління українських правників мали змогу набувати професійних компетенцій, беручи участь у роботі клініки.

2. Становлення юридичного клінічного руху в Україні можна розподілити на п'ять основних етапів, застосовуючи декілька підходів і критеріїв, серед яких – хронологічний метод, ступінь правової (нормативної) урегульованості інституту тощо.

3. Асоціація юридичних клінік України відіграє важливу системоутворювальну функцію в цьому русі, окрім цього, виступає як вектор розвитку всієї системи.

4. Потребує належного нормативного врегулювання питання щодо забезпечення юридичних клінік належним фінансуванням, кадровим наповненням, розширенням ініціатив у рамках євроінтеграції України.

5. Україна має чудові перспективи розвитку юридичного клінічного руху особливо за умов поступової інтеграції до європейського співтовариства в рамках обраного Україною курсу у 2014 році.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галай А.О., Стаднік В.В. Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2005. 280 с.
2. Гончаренко В.О. Юридична клініка: історія і визначення. *Практика діяльності «юридичних клінік» України*. 2004. № 1. С. 3–5.
3. Єлов В. Актуальні питання нормативного забезпечення «юридичних клінік» України. *Відкритий світ*. 2004. № 1.
4. Молдован В.В., Кацавець Р.С. Юридична клініка : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 224 с.
5. Галай А.О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні : автореферат дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Національна академія прокуратура України, 2015. 38 с.
6. Лоджук М.Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 22 с.
7. Стандарт діяльності юридичних клінік в Україні : Рішення Всеукраїнського з'їзду Асоціації юридичних клінік України, Протокол від 19 червня 2014 року № 2. URL: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-kllinik-ukrajini.pdf>.
8. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ МОН України від 03.08.2006 № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text>.
9. Основи юридичної клінічної практики: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни : навч. посіб. для студ. спеціальності 081 «Право», спеціалізації «Господарське та адміністративне право і процес» / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. : А.М. Бежевець А.М. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. 37 с.
10. Офіційний веб-сайт Асоціації юридичних клінік України. URL: <https://legalclinics.in.ua/pro-nas/dosyagnennya/#1588500155539-3db7265b-8987>.